

REVOLUTIONAIRE MECHANISMEN IN VLAANDEREN VAN DE 13de TOT DE 16de EEUW*

door

Wim BLOCKMANS

Eerstaanwezend assistent aan de Rijksuniversiteit te Gent

SUMMARY — *Revolutionary mechanisms in Flanders from the 13th to the 16th century* — In this article the revolutionary models of BRINTON, DAVIES, HOBBSBAWM, BAECHLER and GURR were tested in a preindustrial society. This society was nevertheless characterized by a high degree of economic development, a strong division of labor and extensive commercial activity. Flanders was chosen because a number of revolutionary movements existed there in the period from ca. 1279 to ca. 1567. The research has resulted in the revision of several hypotheses. BRINTON's model was particularly susceptible to modification, because its generalizations were extended from too narrow a basis of research. It was characteristic for the revolutionary movements we have studied to succeed not during a period of economic expansion, but instead during a period of recession in a highly developed economy. DAVIES' thesis concerning the frustration of rising expectations remained valid for most cases; although in a number of instances there was simply a frustration of minimal expectations. GURR has conveniently refined this theory. The factors stressed by HOBBSBAWM, legitimacy and the claims for consideration of the lower social orders were confirmed again and again. All GURR's hypotheses proved to be acceptable in a positive or negative sense. We stressed the impact of the revolutionary tradition in Flanders, especially in Ghent. This article also emphasized another constant factor, the temporary confluence of the divergent concerns of social groups. The mass movements, which were violent, short-lived and as a result ineffective in most cases, reacted mainly upon economic incentives. They were time and again frustrated by the perpetual ambitions of upper class factions which aspired to power.

I. METHODOLOGISCHE VOOROPSTELLINGEN

In het debat dat sedert geruime tijd gaande is over de wederzijdse aanbreng van geschiedenis en sociologie, is vrijwel nooit

(*) Mijn hartelijke dank gaat uit naar Prof. Dr. A. VERHULST, Dr. H. GAUS en Drs. H. VAN DIJK, wier belangrijke opmerkingen hebben bijgedragen tot de vormgeving van dit artikel.

aangevochten dat de eerste discipline in hoofdzaak gegevens kan verstrekken en de tweede voornamelijk een benaderingswijze is (1). Daarmee willen we hoegenaamd niet beweren dat hun beider rol zich alleen daartoe zou beperken, maar wel dat zij in de huidige stand van hun ontwikkeling nog vooral op die gebieden van elkaar te leren hebben. In een verder stadium zal echter kunnen verwacht worden dat de historici systematisch aan theorievorming zullen doen op grond van hun schat aan — kritisch geëvalueerde — gegevens. Men kan echter bezwaarlijk stellen dat deze samenwerking op dit ogenblik reeds harmonisch verloopt. Hoewel een steeds groeiend aantal historici zich heeft geworpen op de studie van recurrente verschijnselen, van hun structuren en dynamiek (2), heeft deze in hoofdzaak recente strekking haar resultaten nog maar weinig ingang kunnen doen vinden bij de sociologen. Ongetwijfeld maken de historici ook nog te weinig gebruik van de methodologische verworvenheden van de sociologie, die voor hen meer relevante probleemstellingen mogelijk maken.

Aan de socioloog kunnen ook bepaalde tekortkomingen verweten worden, waarvan echter onmiddellijk kan toegegeven worden dat zij ook een gevolg zijn van de gebrekkige aanbreng van de geschiedkundige. Met name kan worden vastgesteld dat het beroep dat de socioloog doet op het verleden, zich in feite bijna uitsluitend beperkt tot de laatste twee eeuwen. Zoals de econoom, zal hij vrij snel tot theorievorming overgaan na bepaalde fenomenen slechts gedurende enkele, doorgaans de meest recente, decennia geobserveerd te hebben. Hoewel de nieuwste geschiedenis inderdaad een zeer rijk geschakeerd studiegebied vormt, kan men toch niet verwachten daarin alle variabelen terug te vinden, en doorgaans niet die van een langdurige evolutie. Het zou al te kortzichtig zijn te menen dat de impact van het ver-

(1) G. BOUTHOU : *Sociologie de la politique*, Parijs, 1967, blz. 9. Recente oppuntstellingen van het debat, met uitvoerige verwijzing naar de literatuur, werden geleverd door F. BRAUDEL : „Histoire et sociologie”, in G. GURVITCH : *Traité de Sociologie*, Parijs, 1967-68, dl. I, blz. 83-98, en op een meer concreet vlak : F. LEHOUCQ : „Sociologie en geschiedenis”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, dl. II, 1970, blz. 101-122. De methodologische problemen worden belicht door J. HANNES : „Kwantifikatie en historische kritiek”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 84, 1971, blz. 348-354.

(2) J. DHONDT : „L'histoire récurrente”, *Diogenes*, 1971, blz. 26-59.

leden op onze huidige samenleving zich zou beperken tot het onmiddellijk waarneembare, b.v. sinds de industrialisatie. Niet alleen leven in onze gedragingen ontelbare eeuwenoude patronen voort (b.v. inzake huwelijksmoraal, opvatting van de macht e.d.), maar ook biedt het verder afgelegen verleden bijzonder boeiend vergelijkingsmateriaal voor de studie van de thans nog minder ontwikkelde gebieden. In de jongste jaren gaan overigens steeds meer stemmen op die de opsplitsing der menswetenschappen geheel kunstmatig achten (1).

Vanuit deze overwegingen willen wij in deze bijdrage trachten enkele sociologische theorieën te toetsen aan een maatschappelijke evolutie over een lange termijn in een periode die reeds verschillende eeuwen van ons af ligt. Indien de theorieën die werden gebaseerd op waarnemingen uit de nieuwste geschiedenis, ook voor een sterk verschillend samenlevingspatroon hun geldigheid zouden blijken te behouden — eventueel mits enige correcties — zou hun waarde daardoor nog sterk toenemen. In het bijzonder zou men dan kunnen stellen dat b.v. de theorieën over revolutie ook toepasbaar zijn op niet-geïndustrialiseerde samenlevingen.

De modellen waarvan we uitgaan zijn die van BRINTON, DAVIES, BAECHLER, HOBBSAWM en GURR betreffende de gelijkenis en omstandigheden van revoluties — onder welke term we de gewelddadige en collectieve contestatie van een politiek systeem verstaan, leidend tot een machtsovername en een herziening van de waardenschaal (2). Deze werkwijze werd gekozen daar op dit onderzoeksterrein inderdaad reeds heel wat belangrijke modellen werden geformuleerd. Het is evenwel onze overtuiging dat het

(1) Zie bv. de economische benadering van H. VAN DER WEE : „De crisissen van het Ancien Régime als spiegel voor de studie van de hongersnoodcycli in de onderontwikkelde gebieden”, *Tijdschrift voor Economie*, dl. 4, 1961, blz. 418 e.v.; J. BAECHLER : *Les phénomènes révolutionnaires*, Parijs, 1970, blz. 15 en vlg.; D. HOLLIER : *Panorama des sciences humaines*, Paris, 1973, blz. 18-19.

(2) C. BRINTON : *The anatomy of revolution*, New York, 1965, vnl. blz. 250-252; J. C. DAVIES : „Toward a theory of Revolution”, *American Sociological Review*, 6, februari 1962, blz. 5-19, in Franse vertaling heruitgegeven door P. BIRNBAUM en F. CHAZEL : *Sociologie politique*, dl. II, Parijs, 1971, blz. 254-284, en herdrukt in zijn bundel *When men revolt and why*, New York, 1971, blz. 134-147; E. J. HOBBSAWM : *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*, Manchester, 1956, blz. 109-111; T. GURR : *Why men rebel*, Princeton, 1971.

tot de taak van de historicus behoort om zelf ook aan theorievorming te doen, daar hij over een uitgebreid en vaak aan de sociologen onbekend feitenmateriaal beschikt. Op grond van een analyse van de „Glorious Revolution” in Engeland tijdens de 17de eeuw, de Amerikaanse revolutie van 1776, de Franse van 1789 en de Russische van 1917, stelde BRINTON volgende punten van overeenkomst in hun verloop vast :

1. een maatschappij in economische expansie
2. een scherpe klassentegenstelling
3. de desertie van de intellectuelen
4. de onmacht van de regering
5. het verlies van zelfvertrouwen bij de leidende klasse
6. het financieel failliet van de regering
7. het brutaal geweld gebruikt tegen de opstandelingen.

Gedeeltelijk in overeenstemming hiermee formuleerde DAVIES, na een analyse van de Russische en de Egyptische (1952) revoluties, de theorie dat de belangrijkste omstandigheid in het ontstaan van opstandige gevoelens schuilt in de frustratie van geleidelijk gestegen verwachtingen. Tegen beide voorgaande benaderingen kan men de willekeurige keuze van hun materiaal aanvoeren, behorend tot een zelfde type. HOBBSAWM stelde daartegen bij een groot aantal opstanden in residentiesteden van de pre-industriële periode een aantal constanten vast, die hij echter niet als een algemeen model voorstelt, nl.

1. werkloosheid en hoge kosten van levensonderhoud
2. aanspraak van de lagere bevolkingsgroepen op consideratie
3. actie tegen rijken en machtigen
4. vijandigheid tegenover vreemden (van buiten de stad), stedelijk patriotisme.

Een meer systematische analyse van revolutionaire fenomenen, in zeer ruime zin opgevat, werd geleverd door BAECHLER. Niet alleen steunt zij op een veel ruimer onderzoeksmateriaal dan de enkele gevallen die de voorgaande auteurs bestudeerden, maar zij vertoont bovendien de verdienste het geheel van maatschappelijke contestaties te behandelen, waaruit de auteur een verstrekkende algemene hypothese afleidt. Hij stelt daarin dat een regime meer opstandigheid uitlokt naarmate het meer monopolistisch is, terwijl meer verschijnselen van anti-maatschappijen opduiken in

pluralistische regimes (1). Verder zullen we aantonen dat deze hypothese zeker niet algemeen geldig is. Zijn benadering is evenwel zo omvattend, dat zij niet tot enkele kenmerken te herleiden is; zij zal echter herhaaldelijk met onze bevindingen geconfronteerd worden.

Veruit de meest verfijnde benadering is die van GURR. Zijn stellingen hebben ook de meest algemene draagwijdte. Hij gaat uit van de relatieve beroving, het relatieve gebrek (*relative deprivation*), gedefinieerd als de discrepantie tussen waarde-verwachtingen en waarde-capaciteiten, zoals die door de agenten worden waargenomen en geapprecieerd.

Zijn belangrijkste stellingen zijn aldus samen te vatten :

1. de potentialiteit van het politieke geweld varieert volgens de normatieve en utilitaire rechtvaardiging die de leden van de gemeenschap hechten aan het gebruik van politiek geweld;
2. er bestaat een samenhang tussen het gebruik van politiek en algemeen geweld in een samenleving (contradictie met BAECHLERS slothypothese);
3. de omvang die het politiek geweld zal krijgen hangt af van zijn potentialiteit (cf. 1) en van de aanhang van de dissidente groep, resp. het regime;
4. de intensiteit van het relatieve gebrek is in een heterogeen samengestelde maatschappij het grootst m.b.t. economische waarden, daarna m.b.t. het respect van veiligheidswaarden, en het geringst m.b.t. ideële samenhangswaarden;
5. de intensiteit van het relatieve tekort is ook afhankelijk van de inzet om de begeerde positie te bereiken;
6. het niveau van de ervaring van waardeverlies in een gemeenschap bepaalt in negatieve zin de appreciatie van de waarde-capaciteiten;
7. hoe frequenter een bepaalde vorm van politiek geweld in een bepaalde gemeenschap voorkomt, des te groter is de verwachting dat hij zich opnieuw zal voordoen; deze verwachting bepaalt dan de normen en de justificatie van het politiek geweld;
8. de vestiging van een dissidente machtsgroep wordt bevorderd door:

(1) J. BAECHLER, *op. cit.*, de fundamentele hypothese op blz. 254.

- het uitoefenen van een uitsluitende en regelmatig controle over een bevolkingsconcentratie
- zijn machtsmiddelen (b.v. militaire)
- de overgang van hoge functionarissen van het regime naar de dissidente groep
- de perspectieven die hij biedt.

In deze reeks benaderingen treft, bij een uitbreiding van het onderzoeksveld, een diversificatie van de modellen en een afnemende concreetheid van de operationele factoren. Het is duidelijk dat de toetsing aan andere historische omstandigheden dan die waaruit zij zijn afgeleid, de mogelijkheid van confrontatie der verschillende zienswijzen inhoudt aldus van herziening tot een nieuw model met een meer algemene geldigheid.

II. ANALYSE VAN DE GEGEVENS

De keuze van het onderzoeksgebied werd bepaald door de hoge frequentie en de grote omvang van sociale conflicten. Globaal gezien, bevestigt het geval van het graafschap Vlaanderen (1) reeds de eerste twee punten van BRINTON. Het graafschap Vlaanderen onderscheidde zich namelijk sinds de 11de eeuw door zijn economische voorsprong op de omliggende gewesten. Deze drukte zich uit in een hoge graad van verstedelijking en industrialisering, die mogelijk werden gemaakt door intense handelsbetrekkingen op internationale schaal. In de belangrijkste Vlaamse steden, Gent, Brugge, Ieper, vormde zich aldus een proletariaat van handwerkers, waarvan omstreeks 1300 méér dan de helft was tewerk gesteld in de textielnijverheid. De sterke demografische groei en de voortdurende uitbreiding van het industrieel en commercieel potentieel hebben gedurende twee eeuwen in die grote steden (na Parijs de grootste van Noord-West-Europa in die tijd) een geleidelijke stijging van de welvaart mogelijk gemaakt. Het is typerend voor de optimistische geestesgesteldheid in die samenlevingen dat precies te Gent en te Ieper nog in de

(1) Grosso modo omvattend de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen, met daarenboven Zeeuws-Vlaanderen en de departementen Pas-de-Calais en Nord.

eerste helft van de 14de eeuw werd besloten tot de bouw van nieuwe, ontzaglijk grote lakenhallen. De omkering van de conjunctuur die zich vanaf omstreeks 1280 manifesteerde, veroorzaakte evenwel een daling van de afzetmogelijkheden, en luidde een fase van stagnatie van de typische lakennijverheid van de grote Vlaamse steden in. Het is treffend dat de zo groots geplande lakenhallen plots niet meer aan reële behoeften beantwoordden en niet eens werden voltooid.

Als een typisch voorbeeld van Jan ROMEINS wet van de remmende voorsprong, konden de zo vroeg tot een zeer hoge kwaliteitsproduktie opgeklommen stedelijke nijverheden zich structureel en mentaal moeilijk aanpassen aan de intussen ontwikkelde internationale concurrentie en aan de zich wijzigende vraag op de afzetmarkten. In tal van kleinere steden (Kortrijk, Dendermonde, Aalst, enz.) kwam een nieuwe textielnijverheid tot bloei. Hier werd, vaak met grondstoffen van een andere herkomst, een goedkoper laken geproduceerd, dat veel vlotter van de hand ging op de internationale markten dan de traditionele luxeproduktie uit de grote steden. Deze evolutie zette zich tijdens de 15de en 16de eeuwen verder door naar dorpen (bv. Esen bij Diksmuide, Langemark en Nieuwkerken bij Ieper), waar goedkopere werkkrachten voorhanden waren (1).

Deze geleidelijke verschuiving van het economisch zwaartepunt vormt het kader dat de spanningen in de Vlaamse samenleving van de 13de naar de 16de eeuw helpt verklaren (2). De structurele oorzaken van deze ontwikkeling ontsnapten aan de waarneming van de tijdgenoten, die zichtbare sociale tegenstellingen aangrepen als reden van de cesuur in hun welvaart. Men mag dus stellen dat de beschouwde samenleving op eco-

(1) Voor deze evolutie zie A. VERHULST : „La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIIe et le XVIIe siècle”, *Revue Historique*, jg. 96, 1972, dl. 504, blz. 281-322.

(2) R. VAN UYTVEN : „La Flandre et le Brabant, „terres de promission” sous les ducs de Bourgogne”, *Revue du Nord*, dl. 43, 1961, blz. 281-317; H. VAN DER WEE : „Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw”, *Mededelingen Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, Klasse der Letteren, XXVII, 1965, nr. 8; R. VAN UYTVEN : „Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, dl. 87, 1972, blz. 60-93.

nomisch vlak een merkwaardige expansie had gekend, en dat vanaf het einde van de 13de eeuw de onzekere conjunctuur de klassentegenstellingen verscherpte. Deze factoren kunnen reeds verklaren waarom Vlaanderen in die periode een land werd van sociale onrust, veel meer dan de omliggende gewesten. De mate waarin deze spanningen zich tot revoltes zouden ontplooiën, is bepaald door de realisatie van nog andere factoren die we nu nader zullen onderzoeken.

Op één merkwaardige uitzondering na — de boerenopstand die van 1323 tot 1328 gans westelijk Vlaanderen onder een revolutionair bewind bracht (1) — en eveneens afgezien van het ontbranden van de Beeldenstorm in de streek van landelijke nijverheid in zuid-west-Vlaanderen, speelden alle behandelde opstandige bewegingen zich af in steden en voornamelijk in de grootste. Er schijnt zelfs een relatie te hebben bestaan tussen de demografische omvang van de steden en de neiging tot revolte. Ongetwijfeld is de densiteit van een populatie hierbij een factor van belang, doch hij mag niet los worden gezien van de toeneming der spanningen, in verhouding met de sociale differentiaties, die eigen is aan grote steden. Bovendien dient heel dit samenlevingspatroon te worden gezien in een economische context van sterke conjunctuurgevoeligheid en van een marginaal bestaan voor de meerderheid van de handwerkers.

Tijdens de drie eeuwen waarover dit onderzoek zich uitstrekt, wijzigde zich geleidelijk de inzet van de opstandige bewegingen. In een eerste fase (1279-1302) ging het om de corporatieve erkenning en politieke medezeggenschap van de handwerkers (2). In de loop van de 14de eeuw trad vooral de beveiliging van de levensstandaard op de voorgrond, die zich ondermeer uitte in een eng protectionisme van elk ambacht en elke

(1) F. W. N. HUGENHOLTZ : *Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw*, Leiden, 1949, recent nog bevestigd door J. MERTENS : „De economische en sociale toestand van de opstandelingen uit het Brugse Vrije wier goederen na de slag bij Cassel (1328) verbeurd verklaard werden”, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XLVII, 1969, blz. 1132-1153.

(2) C. WYFFELS : „Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse „democratische” stedelijke opstand : de Brugse „Moerlemaye” (1280-81)”, *Handelingen van de Kon. Commissie voor Geschiedenis*, dl. 132, 1966, blz. 37-142.

stad op zichzelf (1). Te beginnen met de opstand van 1379-85 tot die van 1538-40 vormde de politieke strijd van centralisatie tegen regionale machtsstructuren onder de hegemonie van de grote steden het hoofdmotief, dat zich op sociaal vlak vooral uitte in tegenstellingen binnen de hogere bevolkingslagen. De sociale motieven van de andere groepen werden in deze fase duidelijk misbruikt (2). Ten slotte vertoont de Beeldenstorm de meest interessante combinatie van economische, sociale en spirituele drijfveren in verschillend samengestelde populaties (3).

(1) H. VAN WERVEKE : „Vlaanderen en Brabant, 1305-1346. De sociaal-economische achtergrond”, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III, Utrecht, 1951, blz. 1-15; H. VAN WERVEKE : „De economische en sociale gevolgen van de muntpolitiek der graven van Vlaanderen (1337-1433)” herdrukt in zijn *Miscellanea Mediaevalia*, Gent, 1968, blz. 243-254. Voor de Artevelde-periode, zie D. NICHOLAS : *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders*, Brugge, 1971, blz. 173-200, evenals zijn „Jacob van Artevelde”, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 5, 1972, kol. 22-36. Voor de opstand van 1379-85 blijft de beste behandeling nog steeds die van H. VAN WERVEKE : „Lodewijk van Male en de eerste Bourgondiërs”, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III, Utrecht, 1951, blz. 202-210; verder nog J. MERTENS : „Twee (Wevers) opstanden te Brugge (1387-1391)”, *Handelingen van het Genootschap „Société d’Emulation” te Brugge*, dl. CX, 1973, blz. 5-20.

(2) De opstanden van de 15de eeuw worden uitvoerig geanalyseerd in onze doctoraatsverhandeling, die eerlang zal gepubliceerd worden door de Kon. Academie van België, Klasse der Letteren en der Moren en Staatkundige Wetenschappen : *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen onder het huis van Bourgondië (1384-1506)* (zie verder). F. W. N. HUGENHOLTZ : „The 1477 crisis in the Burgundian duke’s dominions”, *Britain and the Netherlands*, papers delivered to the Anglo-Dutch Historical Conference, dl. II, uitg. J. S. BROMLEY en E. H. KOSSMAN, Groningen, 1964, blz. 33-46; W. P. BLOCKMANS : „Régime autocratique ou régime communautaire ? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1477 à 1492”, *Handelingen van de Kon. Commissie voor Geschiedenis*, dl. 139, 1973; R. WELLENS : „La révolte brugeoise de 1488”, *Handelingen van het Genootschap „Société d’Emulation” te Brugge*, dl. CII, 1965, blz. 5-52; J. CRAEYBECKX : „Maria van Hongarije landvoogdes. De oorlogen tegen Frankrijk”, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IV, Utrecht, 1952, blz. 104-107.

(3) Voor een zeer grondige analyse van de factoren die de revolutie in de hand hebben gewerkt, met gebruik van verklarende modellen, zie H. VAN DER WEE : „La Réforme protestante dans l’optique de la conjoncture économique et sociale des Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle”, *Bronnen voor de Religieuze Geschiedenis van België. Bibliothèque de la Revue ecclésiastique*, dl. 47, Leuven, 1968, blz. 303-315.

III. VERIFICATIE VAN DE MODELLEN EN VORMING VAN AANVULLENDE THEORIEËN

De elf revolutionaire fasen die we hebben onderzocht, vormen een aansluitend geheel. Vóórdien en nadien waren dergelijke fenomenen uiterst zeldzaam in diezelfde ruimte. Gedurende drie eeuwen hebben we golven van opstandigheid kunnen vaststellen, die duidelijke constanten vertonen inzake de ontstekingsfactoren, de motieven en de anatomie. Daar zij zich afspeelden in een wel omschreven geografisch en sociaal geheel, en binnen een periode met een overwegende stabiliteit der economische en sociale structuren, laten zij toe, beter dan toevallig van her en der bijeengezochte voorbeelden die vooral de aandacht trekken omwille van hun blijvende resultaten, om het relatieve gewicht van elk der factoren in hun evolutie te waarderen (1).

1. Een eerste essentieel kenmerk van de bestudeerde fenomenen is hun directe samenhang met een hoog niveau van economische ontwikkeling, die evenwel over een periode van expansie heen is, en in een contractiefase verkeert, die evident sociale spanningen opwekt. In het algemeen verklaart dit zowel het voorkomen en de frequentie van de revolutionaire fenomenen in Vlaanderen tussen 1280 en 1566, als hun afwezigheid of zeldzaamheid in de vroegere en latere perioden, en in de omliggende gewesten. Rond het midden van de 16de eeuw bevond het economisch zwaartepunt der Nederlanden zich niet meer in Vlaanderen, doch in Brabant en weldra in Holland. Daar ontwikkelden zich dan hevige sociale spanningen die na de expansiefase tot oproer zouden leiden : te Antwerpen b.v. reeds in 1554 (2), in de Hollandse steden op het einde van de 17e eeuw. Ook op een kleinere schaal kan men dit schema vaststellen. Ieper beleefde van

(1) Vgl. J. DAVIES : „Toward a theory of Revolution”, *op. cit.*, blz. 147 van de heruitgave : „Because tensions and frustrations are present at all times in every society, what is most seriously needed are data that cover an extended time period in a particular society, so that one can say there is evidence that tension is greater or less than it was N years or months previously”.

(2) H. SOLY : „Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16de eeuw”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, dl. 83, 1970, blz. 520-535.

de drie Vlaamse hoofdsteden de snelste decadentie in de 14de eeuw. Op het einde van de 13de eeuw kende het herhaalde uitbarstingen van de sociale spanningen, maar naarmate de tijd vorderde, verminderden die in aantal en vanaf de 15de eeuw voer het Iepers stadsbestuur een rimpelloze behoudsgezinde koers, die enkel in 1477 door een klein oproer werd betwist. De sterke decadentie had Ieper wellicht beneden het minimale ontwikkelingspeil gebracht, te meer daar de reactionaire krachten er stevig aan de macht bleven. Omgekeerd volgde de revolutionaire gezindheid ook de ontwikkeling van de industrialisatie : vandaar de opstootjes in kleinere draperiesteden zoals Kortrijk in de late 14de eeuw, en vooral het ontstaan van de Beeldenstorm in de centra van de landelijke nijverheid in zuid-west-Vlaanderen.

Is daarmee reeds aangetoond dat BRINTON zijn eerste factor te simplistisch heeft opgevat en ook de voorstelling van HOBBS-BAWM niet helemaal voldoet, dan willen we dit nog verder verduidelijken aan de hand van de door ons onderzochte opstanden. In geen enkel geval verkeerde de betreffende maatschappij in een fase van economische expansie. Wél was die voorbij, sinds kort (1280, 1338, 1436, 1477, 1566), of sedert geruime tijd. In deze laatste gevallen (1379, 1487, 1537) dient men eerder te gewagen van een aanslepende depressie, die niet als primaire ontstekingsfactor optreedt, maar wel een belangrijk motief vormt om te reageren op andere prikkels. We vestigen de aandacht op de Gentse opstand van 1451-53, wanneer de conjunctuur helemaal niet ongunstig was en de massale mobilisatie zich pas voordeed na vier jaren aanhoudende provocaties door de regering. De economische malaise is dus nooit een uitsluitend bepalende factor tot revolutie : een zeer dure tijd kan kalm voorbijgaan (1438-40, 1455-58, 1480-82) en een opstand kan zich ook zonder die omstandigheid voordoen. Niettemin zien we ongunstige economische toestanden, in een klimaat dat er betere heeft gekend, als de belangrijkste prikkel tot opstandigheid bij brede bevolkingslagen. Dit collectief geheugen, m.a.w. de rol van het verleden in het tijdsgebeuren, kan soms ver terugreiken, zoals bleek bij de Gentse opstand tegen KAREL V. Indien de motieven hoofdzakelijk van economische aard waren, dan ging de opstand uit van de lagere bevolkingsgroepen, die daardoor het sterkst werden getroffen en die steeds hevig maar kort reageerden. Wanneer daarentegen politieke factoren op de voorgrond traden, zocht een naar

de macht strevende fractie van de elite een coalitie met de opstandelingen en werd het conflict daardoor complexer en veel langduriger, vermits het dan werd onderhouden door een bovenlaag met politieke ambities.

2. Scherpe klassentegenstellingen blijken in elke door ons onderzochte situatie te hebben bestaan. BRINTON legt daarbij vooral de nadruk op de concurrentie van slechts weinig van niveau verschillende klassen. BAECHLER beklemtoont juist de concurrentie tussen fracties van de elite, die een verschillende sociale en economische basis hebben. Dit wordt duidelijk bevestigd door de innerlijke strijd tussen oude aristocratie en opkomende burgerijen (1280, 1338, 1379, 1482, 1537, 1566), een zich voortdurend herhalend verschijnsel (1). Het dient evenwel te worden opgemerkt

Opstandige fasen	BRINTON							DAVIES	HOBBSAWM			
	1	2	3	4	5	6	7		1	2	3	4
1280-81	+	+		×	×	×	×	×	×	×	×	
1302	+	+		×	×	×	×	×	×	×	×	
1323-28	×	+		×	×	×	+	×	×	×	×	
1338-49	+	+		×		×		+	×	×	×	×
1379-85	+	+		×		×	+	+	×	×	×	×
1436-38	+	+		×		×	+	×	×	×	×	×
1451-53		+			×	×	+	×		×	×	×
1477	+	+	×	×	×	×		×	×	×	×	
1482-92	+	×		×	×	×	+	×	×	×	×	
1488-90	+	+		×	×	×	×	×	×	×	×	
1537-40	+	+		×	×	×	+	+	×	×	×	
1566	+	+	×	×	×	×	×	×	×	×	×	

+ verschijnsel aanwezig volgens de vooropgestelde theorie

× verschijnsel aanwezig in de door ons aangepaste vorm van de theorie

De cijfers verwijzen naar de factoren in de diverse theorieën, zoals aangehaald op blz. 126.

(1) H. PIRENNE : „Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme”, *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, 1914, herdrukt in zijn posthume bundel: *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Brugge, 1951, blz. 15-50.

dat de lagere bevolgingsklassen steeds bij de machtsstrijd werden betrokken, omdat de agerende middengroepen in een tijdelijke alliantie een versterking van hun posities zagen. Waren de omstandigheden door nog andere factoren (economische malaise, zwakke overheid en provocaties) gunstig voor een revolte, dan streefde de mobilisatie der handwerkers steeds de belangen van de burgerij voorbij, zonder echter duidelijke eigen objectieven te hebben, althans na 1338 (in 1280, 1302 en 1323 lagen wel degelijk concrete eisen tot bestuursparticipatie der ambachtslieden, resp. boeren voor, die in de laatste twee gevallen inderdaad gerealiseerd werden). De blijvende klassentegenstelling tussen werkgevers en werknemers (b.v. de strijd tussen drapiers en textielarbeiders in de 14de eeuw) had dus een geringer ontstekings-effect tot opstand dan de vaak kortstondige alliantie van de in wezen ongelijke belangen van een naar de macht strevende laag van de middengroepen met de lagere strata (duidelijkste voorbeeld in 1566). Deze *alliantie* is het te releveren fenomeen, eerder dan de moeilijk meetbare klassentegenstellingen, waarvan men bovendien het latente bestaan niet mag onderschatten.

3. De desertie van de intellectuelen is een in de middeleeuwen moeilijk te verifiëren fenomeen, daar er in die tijd nog niet een zo duidelijk afgetekende groep kan onderscheiden worden. Wel kon dit worden vastgesteld n.a.v. de Hervorming tijdens de 16de eeuw en, op een veel beperkter vlak, bij schrijvers en enkele hoog ontwikkelden na het autoritair bewind van KAREL DE STOUTE. Dit fenomeen vormt echter een onderdeel van de in de voorgaande paragraaf behandelde scheuring in de politieke elite.

4. De onmacht of tijdelijke zwakte van de overheid kon vrijwel steeds vastgesteld worden als omstandigheid bij het uitbreken van een revolte. De enige uitzondering hierop vormt vanzelfsprekend de door de regering zelf uitgelokte Gentse opstand van 1451-53. Een financieel débâcle hing daarmee doorgaans samen. Aangezien een revolutionaire beweging nooit opgewassen is tegen de politieke elite inzoverre deze homogeen blijft en bereid is om gebruik te maken van de macht waarover zij legitiem beschikt, zijn de verdeeldheid en de daaruit volgende zwakte van de elite noodzakelijke voorwaarden voor het succes van een opstand (1).

(1) J. BAECHLER, *op. cit.*, blz. 47 en 164.

5. Het verlies aan zelfvertrouwen bij de leidende klasse beschouwen we als een uitvloeisel van de vaststelling onder 2 dat de gevestigde leiders een belangengemeenschap vormen met de centrale overheid en dus door haar zwakte ook hun eigen positie zien verflauwen, vooral tegenover vertegenwoordigers van de opkomende economische groepen.

6. Het door de overheid gebruikte brutaal geweld tegen dissidenten vormde in slechts drie van de door ons bestudeerde gevallen een aanleiding tot revolte. Daartegenover staan niettemin nog andere vormen van provocatie door de overheid die bij sensibiliseerde onderdanen opstandige gevoelens konden opwekken. Aldus het hardhandig opvorderen van belastingen (1323 en 1537) en het stelselmatig met de voeten treden van verworven rechten (1379, 1436, 1447-53, 1482).

7. Hoewel zij veel algemener geformuleerd is en dus minder operationeel, lijkt de theorie van DAVIES ons doorgaans toepasselijk. Niettemin stemmen een drietal Gentse opstanden er niet helemaal mee overeen, omdat zij zich nl. voordeden in situaties die géén bedreiging inhielden van geleidelijk gestegen verwachtingen, maar louter een frustratie van aspiraties die in het bereik schenen te liggen (dit laatste stemt dan weer wel overeen). In die gevallen lijkt de frustratie-agressie theorie (1) correct, met dien verstande dat zij niet opgaat voor de marginale groepen van de maatschappij, het lompenproletariaat, dat een totaal uitzichtloos en passief bestaan leidt. Een belangrijk voordeel van DAVIES' theorie bestaat in haar toepasselijkheid op socio-psychologische zowel als op socio-economische factoren. In een aantal gevallen stelden we immers vast dat de belangrijkste frustraties niet op het materiële vlak lagen maar op dat van de politieke medezeggenschap. Het geweld keerde zich dan niet tegen het bezit, maar tegen de persoon zelf van de machtigen (het duidelijkst te Brugge in 1436 en 1488, te Gent in 1451-53, ook tijdens de 14de-eeuwse revoltes). Hiermede sluit dan weer de stelling van BAECHLER aan, volgens wie revoluties, die steeds de politieke macht tot inzet hebben, ook in de allereerste plaats politieke drijfveren hebben.

(1) J. DOLLARD, e.a. : „Frustration and aggression”, J. C. DAVIES : *When men revolt and why*, New-York, 1971, blz. 166-180.

Daarmee raken we de tweede door HOBBSBAWM aangehaalde constante, nl. de aanspraak der lagere bevolkingsgroepen op consideratie. Zonder uitzondering konden we dit motief tot opstand vaststellen, of het nu ging om opkomende groepen zoals de kleinere burgerij en de ambachtslieden in de periode 1280-1302, of om uitgesloten of verdrongen groepen, zoals later. Het komt ons voor dat precies de koppeling van dergelijke politiek-sociale eisen aan een reactie tegen economische depressie hongerrelletjes onderscheidt van revolutionaire bewegingen. De drang naar menselijke waardigheid in een nieuw samenlevingspatroon was het duidelijkst herkenbaar in de hevigste van de bestudeerde revoltes, nl. de Beeldenstorm. Ook verklaart hij, beter dan de zuiver economische factoren, de wrijvingen in de 14de eeuw. Dat de machtigen het daarbij telkens moesten ontgelden, is een haast vanzelfsprekend gevolg van het zich afzetten tegen de gevestigde orde. De rijken werden echter alleen in hun bezittingen aangetast wanneer de economische behoeften schrijnend waren (b.v. Brugge in 1437, na een jaar blokkade, 1490, de Beeldenstorm). Ook de sterke bevestiging van de sociale eigenheid en van de eigen belangen is daarvan een logisch gevolg. (Vgl. de voortdurende conflicten tussen de grote steden, b.v. in 1379, 1434 en 1436-38).

Niettemin — en dit is eveneens een opmerking van HOBBSBAWM — behielden al de stedelijke opstanden een vorm van legitimisme. Nooit brachten de stedelijke lagere bevolkingsklassen de fundamentele gevestigde sociale orde in gevaar. Steeds bleven zij trouw aan het gezag van de vorst, in wie zij een symbolische vertegenwoordiging van het ganse volk en een verpersoonlijking van de rechtvaardigheid zagen (1). Hiermee hangt de afwezigheid van een duidelijk programma samen, zodat de burgerij steeds haar eigen doeleinden kon bereiken door middel van de revolutionaire kracht van de handwerkers. De boerenopstand van 1323-28 wijkt op dit punt duidelijk af van de stedelijke, zoals dit ook voor andere boerenopstanden kon vastgesteld worden (2). Anderzijds sluit hij opmerkelijk aan bij 17de-eeuwse Franse, Russische en Chinese boerenopstanden, die door MOUSNIER comparatief behandeld werden. Zoals door hem genoteerd, vormden het gewicht

(1) E. J. HOBBSBAWM, *op. cit.*, blz. 118-122.

(2) *Idem*, blz. 96-100.

en de wijze van heffing van vorstelijke belastingen de belangrijkste aanleiding tot opstand, waarbij coalities met steden of een ganse landstreek werden gevormd tegen de centrale overheid (1).

We wensen het belang te beklemtonen van wat men de revolutionaire traditie zou kunnen noemen (GURR, punt 7). Samen met andere psychologische factoren zoals de volksaard, oefent deze een diepgaande invloed uit. Zoals de meeste revoluties terugblikken naar een geïdealiseerd verleden, speelt het bewustzijn dat oudere generaties en soms zelfs nog de eigen leeftijdsgroep, vroeger eveneens strijd hebben geleverd voor soortgelijke of identieke idealen, een zeer stimulerende rol. Nergens is dit duidelijker aantoonbaar dan te Gent, dat gedurende drie eeuwen de meest beroerde stad in Vlaanderen en wellicht ook in West-Europa was. Naarmate de tijd vorderde werd de historische motivering meer uitgesproken.

In zijn algemeenheid bleek DAVIES' model vrijwel steeds toepasbaar. De bevindingen van BRINTON en ook wel die van HOBBSBAWM bleken doorgaans te concreet en milieu-gebonden om in hun geheel geldig te zijn. De modellen van GURR zijn evenwel zonder uitzondering, in hun positieve of negatieve zin, toepasbaar gebleken.

— De eerste stelling drukt zich uit in het legitimisme dat nooit de vorst in vraag stelde, maar steeds zijn ondergeschikten.

— De middeleeuwse en vroeg moderne maatschappij kende een sterke verbreiding van het geweld, zowel inzake de imminentie van het militaire gebeuren, de misdadigheid als de rechtelijke strafbepalingen. Het politieke geweld vormde dus geen uitzondering.

— De vorming van politieke facties pro- en contra collaboratie met de centrale macht verhoogde de omvang van de conflicten.

— De economische tekorten speelden doorgaans een belangrijke rol in de motieven tot opstand, doch nooit een exclusieve : politieke strevingen, veiligheidsdrang, geldigingsdrang en, met de Beeldenstorm zelfs ideële waarden speelden duidelijk een rol, vaak als ontstekingsfactor.

(1) R. MOUSNIER : *Fureurs paysannes. Les paysans dans les révoltes du XVIIIe siècle (France, Russie, Chine)*, Parijs, 1967, blz. 332.

— De grote inzet om de veiligheid (b.v. 1436 en 1482-89) of om de herverdeling van de politieke macht (1477-92) bepaalde duidelijk de hoge intensiteit van die conflicten.

— Sommige groepen die een sterk waardenverlies hadden geleden, vertoonden een geringe revolutionaire gezindheid (Ieper na 1385, Brugge in 1438 en na 1490, Gent kort na 1453 en na 1540).

— Vlaanderen in het algemeen en Gent in het bijzonder bevestigden de rol van de revolutionaire tradities.

— De dissidente machtsgroep bij uitstek was de politieke structuur van de Vier Leden (Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije) met hun kwartieren, zoals die vooral in 1337-49 en 1482-92 op de voorgrond traden. Binnen elke stad waren de corporatieve structuren, met hun militaire onderbouw, voortdurend potentiële dissidenten.

Vestigen we andermaal de aandacht op een o.i. essentiële factor, die nog niet geformuleerd werd in de geciteerde theorieën: het optreden van een alliantie tussen sociale groepen met wezenlijk divergerende belangen, als voorwaarde voor een diepgaande omwenteling (intensiteit 3 en meer volgens de schaal van BAECHLER). De politieke ambities van een geminoriseerde fractie van de elite waarborgde de continue inzet voor een strijd die zijn stootkracht ontleende aan de kortstondige impulsen van lagere bevolkingsgroepen, die vooral economisch en psychisch gemotiveerd waren.

Wil men de intensiteit uitdrukken van de onderzochte revolutionaire fenomenen, dan kan gesteld worden dat alle ertoe strekten de politieke spelregels te wijzigen en de leidende elite te vervangen (intensiteit 3 op de schaal van 5 ontworpen door BAECHLER). De opstand van 1566 had bovendien een nieuwe waardenschaal, een omkering van de sociale relaties, en een herziening van de internationale verhoudingen als inzet (intensiteit 4) (1).

De hypothese van BAECHLER, volgens wie een regime meer opstandigheid uitlokt naarmate het meer monopolistisch is en meer verschijnselen van anti-maatschappijen (religieuze secten, georganiseerde misdadigheid) naarmate het meer pluralistisch is (2), vindt m.b.t. zijn eerste lid bevestiging in ons onderzoek.

(1) J. BAECHLER, *op. cit.*, blz. 114-115.

(2) *Idem*, blz. 254.

De godsdienstige fermentatie en de ruim verbreide misdadigheid in de eerste helft van de 16de eeuw doen echter vragen rijzen over het tweede lid. Het lijkt wel vereist de termen monopolistisch en pluralistisch nader te omschrijven, wil men tot effectieve verificatie van deze stelling overgaan.

Al deze bewegingen tekenen zich af tegen de achtergrond van een voortdurend groeiende staatsmacht, die de fundamentele politieke oorzaak ervan uitmaakte. Een naar het absolute strevende centrale macht kwam nl. in toenemende mate in conflict met de intermediaire gezagscentra, welke de grote steden waren (1). Tijdens de 14de eeuw slaagde de centrale regering er enkel met buitenlandse (Franse) steun in, de opstandige tegenmachten te overwinnen. In de 15de eeuw was de staatsmacht reeds dermate toegenomen, dat geïsoleerde haarden van opstand fataal moesten begeven op kortere of langere termijn. Alle behandelde revoltes eindigden inderdaad met de versteviging van het centrale staatsgezag.

Men kan zich afvragen of deze evolutie irreversibel was en of er voor de intermediaire gezagskernen geen kans tot overleving weggelegd was. Ontegensprekelijk was dit wel het geval, doch hierbij is de relatieve omvang der machtsmiddelen van beide opponenten bepalend. Toevallig beschikken we over het bewijs van een anders gerichte evolutie, nl. in de Noordelijke Nederlanden. Om louter tactische redenen (de moeilijkheid om met legers de grote rivieren over te steken en in gemakkelijk onder water te zetten gebieden met zwaar materieel te opereren) bleek het centrale (Spaanse) staatsgezag daar niet in staat de opstand die in 1566 in het Zuiden ingezet was en er geleidelijk kon onderdrukt worden, eveneens in te dijken. Aldus zegevierden in het Noorden de politieke structuren die in Vlaanderen gedurende drie eeuwen de voortdurende inzet van revoluties hadden gevormd.

(1) *Idem.*, blz. 170-175.